

Prosazování a obhajoba práv klientek sociální práce. Příběh, který není.

Milan Šveřepa

Hradecké dny sociální práce 2009

sverepa@socialnirevue.cz, www.socialnirevue.cz/sverepea

Věnováno všem sociálním pracovnícím a pracovníkům, kteří se nevzdávají.

Anotace

Prosazování a obhajoba práv klientů je základ sociální práce. Ukazuje to definice sociální práce (IFSW), etický kodex sociálních pracovníků (dokonce i českých) a také zákon o sociálních službách: pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí (§ 35, písm. j) zákona o sociálních službách) je jedna ze základních činností zajišťovaných sociálními službami. V praxi ovšem nalézáme spíše příklady toho, že sociální práce tuto úlohu neplní. Podívejme se, z jakých důvodů to může být.

Summary

One of the fundamental principles of social work is that it is here to promote and advocate for clients' rights. We can see that in the Definition of social work (IFSW), in its codes of ethics (even in the Czech one) and also in major social work law in Czechia: to help with the exercise of rights and rightful interests is an obligatory activity to be provided by social services. In the real world, though, we find very often that social work does not adhere to this role. In this paper, we will look at the examples of this and at the reasons why this may be so.

MOTTO

„Pro každého myslícího člověka je právo na revoluci nesporným. Každý myslící člověk má právo se bránit. (...) Každý má povinnost se bránit mravně, to jest ničit absolutism duchovní. Mně je mozková, filosofická revoluce nezbytnou podmínkou moderní demokracie.“

T. G. Masaryk (1968:110)

OBHAJOPA PRÁV KLIENTŮ JE ZÁKLAD SOCIÁLNÍ PRÁCE

„Úsilí o společenskou spravedlnost je základní účel sociální práce.“ (Hepworth, Rooney et al., 2009:5)

Hlavní úkol sociální práce je zlepšit životní podmínky utiskovaných, diskriminovaných nebo jinak ohrožených lidí. Sociální práce nejenže pomáhá jednotlivcům a sociálním systémům zlepšovat jejich sociální fungování, ale také mění sociální podmínky, aby chránily člověka nebo sociální systém před potížemi ve fungování (Sheafor, Horejsi a Horejsi, in Matoušek, 2001).

Tato teze je vtělena do definice sociální práce¹, do etických kodexů sociálních pracovníků od Spojených států² po Česko³ (přičemž s klesající geografickou vzdáleností od středu Evropy vzrůstá vágnost vyjádření), a zde i do jedné z hlavních právních norem v oblasti sociální práce⁴.

Jistě nalezneme množství autorek, které s uvedenou tezí nesouhlasí a úlohu sociální práce vidí v něčem jiném. Kladou přitom obvykle důraz na individuální práci s klientkou, na její osobní rozvoj a na nápravu její schopnosti lépe společensky fungovat (přizpůsobit se okolním podmínkám)⁵.

Podívejme se na několik příkladů, které ukazují, že pouze s individuální prací a nápravou sociálního fungování sociální práce nevystačí. Ukazují také, že v tomto

---

¹ „Sociální práce podporuje sociální změnu, řešení problémů v mezilidských vztazích a posílení a osvobození lidí za účelem naplnění jejich osobního blaha. Sociální pracovníci jsou agentky změny ve společnosti a v životech osob, rodin a společenství, jimž slouží. Sociální práce se zaměřuje na společenské bariéry, nerovnosti a nespravedlnosti. Způsoby intervence zahrnují na osobu zaměřené psychosociální procesy stejně jako zapojení do sociální politiky, plánování a rozvoje. Patří sem poradenství, klinická sociální práce, skupinová práce, sociálně pedagogická práce a rodinná terapie i snaha pomoci lidem získat služby a zdroje v jejich společenství. Způsoby intervence rovněž zahrnují správu institucí, organizování komunit a zapojení do společenských a politických akcí s dopadem na sociální politiku a ekonomický rozvoj.“ (*Definition of Social Work*, IFSW, 2000)

² „Stěžejní účel sociální práce je zlepšovat lidské životní podmínky, pomoci uspokojit základní lidské potřeby a posílit lidi, kteří jsou zranitelní, utiskováni nebo chudí.“ (*NASW Code of Ethics*, in Hepworth, Rooney et al., 2009:4)

„Sociální pracovníci se mají zapojovat do sociálních a politických akcí, které se lidem snaží zajistit rovný přístup ke zdrojům, zaměstnání, službám a příležitostem, jež potřebují k naplnění svých základních lidských potřeb a k plnému rozvoji.“ Sociální pracovníci by se podle kodexu měly angažovat v akcích za rozvoj příležitostí pro všechny, především pro potřebné, znevýhodněné apod. Měly by aktivně vystupovat proti jakékoli formě diskriminace či vykořisťování. Sociální práce je veřejný hlas svých klientek a klientů. Má jim svůj hlas propůjčovat a veřejně obhajovat jejich zájmy. (*NASW Code of Ethics*, in DuBois a Miley, 1999:475)

³ „Sociální pracovník má právo i povinnost upozorňovat širokou veřejnost a příslušné orgány na případy porušování zákonů a oprávněných zájmů občanů. Zasaduje se o zlepšení sociálních podmínek a zvyšování sociální spravedlnosti tím, že podněcuje změny v zákonech, v politice státu i v politice mezinárodní. Upozorňuje na možnost spravedlivějšího rozdělení společenských zdrojů a potřebu zajistit přístup k těmto zdrojům těm, kteří to potřebují. Působí na rozšíření možností a příležitostí ke zlepšení kvality života pro všechny osoby, a to se zvláštním zřetelem ke znevýhodněným a postiženým jedincům a skupinám.“ (*Etický kodex sociálních pracovníků České republiky*)

⁴ Pomoc při uplatňování práv, oprávněných zájmů a při obstarávání osobních záležitostí (§ 35, odst. 1. písm. j) zákona o sociálních službách, v platném znění) je jedna ze základních činností zajišťovaných sociálními službami. Každá sociální služba je povinna tuto činnost zajistit (§ 35, odst. 2). Ovšem prováděcí vyhláška (505/2006 Sb., v platném znění) tuto úlohu redukuje na pomoc při komunikaci, při navazování kontaktů a při vyřizování běžných záležitostí.

⁵ Pro podrobnosti viz např. Matoušek, 2001.

ohledu česká sociální práce selhává a svou úlohu v boji o lepší životní podmínky svých klientů neplní. Nastíníme několik možností, z jakých důvodů tomu tak je.

AŽ SI KAŽDÝ PORADÍ SÁM

Účinnost zákona o sociálních službách významně zvýraznila tendenci českých sociálních služeb řídit se tzv. zákony trhu, tedy ve svém důsledku pracovat pouze pro ty, kdo jsou dostatečně ekonomicky atraktivní⁶. Finanční výtěžnost se stala hlavním kritériem pro poskytnutí či neposkytnutí sociální služby. Dobře je to vidět u klientek pečovatelských služeb.

Jednak byly úkony pečovatelské služby nově oceněny, s hlavním cílem získat od klientek co nejvyšší podíl jimi obdrženého příspěvku na péči⁷, jednak podléhají politice, která klade důraz na financování sociálních služeb místními zdroji (penězi obcí a měst).

Babičky v osudí loterie směrovacích čísel

Můžete v Česku potkat dvě starší paní, přítelkyně, které bydlí téměř vedle sebe, často se navštěvují a tráví spolu čas. K jedné z nich přichází pečovatelka pomoci s jídlom či úklidem – druhá se na to dívá a podobné návštěvy se nedočká, neboť její domek leží za katastrální hranicí platící obce. V Anglii tomu říkají loterie poštovních směrovacích čísel.

Najdete i místa, kde se obec nechala přesvědčit a na poskytování pečovatelské služby svým seniorkám přispívá – a obratem ruky od nich stejnou částku vybere jako sponzorský příspěvek. Klientka si tak službu platí dvakrát.

Poskytovatelé sociálních služeb, kterým jsou tyto příběhy známy (máme je od nich) nad nimi vyjadřují rozpaky či pobouření, ovšem tím jejich role končí. Bez větších potíží se podílí na praxi, která tuto nespravedlnost zavedla a utvrzuje.

Racionalizací mají v tomto případě k dispozici několik: Klientky mají dostatek peněz díky státní sociální dávce (příspěvku na péči); je to politika státu a samospráv (regionálních a místních), která má ekonomické opodstatnění a kterou je těžko změnit; nelíbí-li se někomu, že u něho v obci není k dispozici pečovatelská služba, má možnost dojít za starostkou a přesvědčit ji, že je to špatně.

---

⁶ Podrobněji kupř. Dominelli, 2004; Harris, 2002; Šveřepa, 2008.

⁷ Může být za tlakem na vysoké finanční výnosy v pečovatelských službách skrytý generační konflikt? (viz. Streek: *Politika stárnoucí společnosti: od generační smlouvy ke generačnímu konfliktu*. In Gruss, 2009)

Jste obětí nespravedlnosti? Pomozte si samy

Sociální pracovnice zde uplatňují politiky veřejných institucí bez ohledu na to, zda jsou ve prospěch, či neprospěch jejich klientek. „Sociální pracovnice se podílí na udržování vylučujícího diskurzu prostřednictvím nařízení a metodik, která uplatňují ve své praxi.“ (Dominelli, 2004:38)

Zároveň předpokládají, že je-li veřejná politika vůči klientkám nespravedlivá, samy si to uvědomí, budou protestovat a prosadí změnu⁸.

Takový předpoklad je u lidí, kteří jsou pro svou zranitelnost a slabé společenské postavení klientkami sociální práce, dosti odvážný. Bude-li na něm sociální práce trvat, může se jí stát, že zanikne dřív, než si hloubku svého omylu stihne uvědomit⁹.

Sociální práce nemůže předpokládat, že se staří lidé, vyžadující pomoc druhého, domohou sami svých práv a dosáhnou změny ve veřejné politice¹⁰. Sociální práce jim k tomu má pomoci, je to její hlavní účel a bez toho ztrácí jako profese jakýkoli smysl. Přivést oběd a pomoci s úklidem umí leckdo. Zastat se práv starších lidí je úkol sociální práce.¹¹

---

⁸ „V současné době jsme všichni jednotlivci; nicméně nikoli z vlastní vůle, nýbrž z nutnosti. Jsme jednotlivci *de iure*, bez ohledu na to, zda jimi jsme nebo nejsme také *de facto*: máme se identifikovat sami se sebou, sami se spravovat a určovat; a především máme být soběstační při výkonu všech těchto úkolů nehledě na to, zda vládneme nebo nevládneme nezbytnými zdroji (zminěné povinnosti nejsou nějakým výdobytkem, vznikají spíše z prodlení: jednoduše není nikdo, kdo by to udělal za nás). Mnozí z nás prošli individualizací, aniž by se stali skutečnými jednotlivci, a ještě více lidí trápí obava, že se nedokáží vyrovnat s důsledky individualizace, protože ještě nejsou dostatečně individuální. Pro většinu z nás, jak to břitce vyjádřil Ulrich Beck ve své *Risikogesellschaft*, individualizace znamená, že „experti svalí břímě svých rozporů a konfliktů k nohám jedince a dají mu dobře míněnou radu, aby o tom všem kriticky přemýšlel svou vlastní hlavou“. (...) „Výsledkem je, že většina z nás musí hledat „biografická řešení systémových rozporů. (...) „Biografická řešení“ nejsou jen obtížná a nešikovná: „biografická řešení systémových rozporů“ zkrátka neexistují.“ (Bauman, 2004:127-8)

⁹ Viz. Keller, 2005; Chytil, 2008.

¹⁰ „Starší lidé [jako významná, homogenní politická a voličská skupina] jsou pouze politickými analytiky, právníky a mechanistickými modely uměle zavedenou kategorií.“ „S tím, jak budou vymírat politicky výrazné kohorty válečných a poválečných generací, můžeme očekávat, že organizovanost starších lidí neporoste, ale bude se spíše zmenšovat. Bude se snižovat i jejich účast ve volbách, přičemž konkrétní odevzdání hlasů bude i nadále ovlivňováno běžnými faktory, jako jsou sociální původ, náboženství atd.“ „Materiální zajištění státními důchody přispívá u důchodců, kteří vyrůstali během válečných a poválečných let a kteří mají výrazné politické zájmy, k dalšímu prohloubení jejich politického zájmu a k velmi výrazným projevům kolektivního povědomí zájmů. Jak uvádí Cambellová, jsou důchodci v USA ve skutečnosti jedinou skupinou s nízkými příjmy, která je zároveň velmi silně politicky angažovaná – účastí ve volbách i kontaktem s místními kongresmany.“ (Streek, in Gruss, 2009:189-190)

¹¹ „[Sociální pracovnice] mohou bojovat s předsudky, na nichž je vystavěn většinový diskurz a z nichž vychází veřejné politiky, tím, že budou shromažďovat důkazy z každodenního života klientek, a ukazovat, že jejich denní praxe je spojena s procesy vyloučení, v nichž chudoba je pouze jeden z projevů. Potvrzováním platnosti klientských znalostí hrají sociální pracovnice klíčovou roli v tom, aby jejich pohledy na věc druhí přijali. Sociální pracovnice vedou klientky k tomu, aby sdílely své znalosti a životní zkušenosti tak, aby jejich hlas byl slyšen a jejich příběhy odhalily nesprávnost oficiálních pohledů na jejich život.“ (Dominelli, 2004:38)

NEROZZLOBIT TOHO, KDO PLATÍ

Stalo se módou sezóny do neplatičů rázně tepat¹². Rázné postoje vůči tzv. *neplatičům*, později *nepřízpůsobivým*, přináší zřejmé výhody: v rovině politické i v té, která je vždy až na prvním místě.

Krok s dobou drží také jedno větší české město. Již několik let pracuje trpělivě a cílevědomě k tomu, aby mohlo zpeněžit domy v centru, sice zatížené výraznou dopravou, ovšem pro kancelářské využití jako dělané. Úspěšnému završení brání maličkost – nějací lidé, kteří v těch domech bydlí.

Před rokem jsme mohli sledovat několikátýdenní kampaň vedení města a jednoho deníku, kdy přesvědčovali veřejnost o zločinech, jež jsou v daném místě na denním pořádku. Gangy tu terorizovaly okolí, okrádaly kolemjdoucí a vraždily nevinné babičky. Kdyby to nebylo tak vážné, mohli bychom se nad tím dobře bavit.

Doba pokročila: Dnes se mediální kampaně nevedou (bylo by to nošení dříví do lesa – zeptejte se kohokoli z města na danou ulici), dnes se rozdávají výpovědi z nájmu a privatizují byty. I od záměrů, kde všude se postaví krásné nové kontejnery k bydlení, se upustilo. Ať si jdou, kam uznají za vhodné.

Tento příběh má ještě další účastníky. Celou dobu je v místě přítomné tzv. komunitní centrum. Městský úřad zaměstnává lidi, kteří mají v popisu práce těm, o něž tu jde nejvíce, pomáhat. A před nedávnem přibyla organizace, která zde poskytuje terénní sociální práci. Ani o jedné z těchto institucí není známo, že by se výrazně postavila na stranu obyvatel uvedených domů a hájila jejich zájmy¹³.

Hovořili jsme o tomto případě, ve stejném duchu jako nyní, při výuce sociální práce. Ozval se jeden student, který pracuje v zúčastněné organizaci, a řekl, že to není spravedlivé, neboť oni se protestovat pokusili (jeden článek do novin, jedno setkání s primátorem), ovšem k ničemu to nebylo (novináři to zkomolili a primátor trvá na svém). A víc, dodal, dělat nemůžeme, protože kdybychom šli proti magistrátu, už od něj nedostaneme ani korunu¹⁴.

---

¹² Zejména, jsou-li tmavší, než připouští české limity, příp. nejsou v příbuzenském či jinak výhodném poměru k tepající.

¹³ S jedním ze zúčastněných sociálních pracovníků jsem vedl při obědě (známe se již nějakou dobu) rozhovor o všem možném. Líčil mi také, s jakými problémy pro jeho klienty je celá záležitost spojená, jak jsou jim podstrkávány k podpisu plné moci k prodeji bytu apod. Po chvíli dodal: Nechápu, proč se nějak nespojí a nebojují společně.

¹⁴ To se stalo před rokem. Od té doby se v organizaci nad svou rolí zamysleli a zdá se, že odpovědnost vůči klientkám převládne. Nahrává tomu i to, že organizace mezitím získala finanční jistotu z jiných zdrojů, tím i nezávislost na městské samosprávě, proti níž bude případně ve jménu klientek vystupovat.

Sociální práce je závislá na státu

Poukázal tak na klíčovou charakteristiku současné české sociální práce: její naprostou závislost na státu. Rozhodující díl sociální práce je vykonáván institucemi, které jsou organizačně a finančně prodlouženými údy českého státu. Nic neplatí, že zde působí občanská sdružení a další formy neziskových organizací: i ta pracují za státní peníze, podle státních instrukcí a zadání¹⁵.

Můžeme tomu rozumět, neboť jiné zdroje tu vlastně nejsou. Chce-li někdo vykonávat sociální práci, je pro něho stát (při všech absurditách a nejistotách s tím spojených) poměrně spolehlivý zdroj finanční jistoty¹⁶. Vytěsňuje tedy část své identity, bohužel klíčovou pro klientky – ochotu a schopnost brát se za jejich práva a sociální spravedlnost.

„Schopnost sociálních pracovníků obhajovat práva nebo jednat za ohrožené jednotlivce a skupiny byla oslabena jejich závislostí na vládě.“ (Dominelli, 2004:251)

Nikdo nekouše ruku, která jej krmí.

KAŽDÝ SÁM ZA SEBE

Téměř v každém okresním městě se v devadesátých letech 20. století spojily (především) matky dětí s postižením, vytvořily školy a stacionáře a začaly jim poskytovat takovou péči, která umožnila rozvoj jejich dovedností a život v domácnosti s ostatními členy rodiny. Byly a jsou jich stovky, spíše tisíce, a stále přibývají. S rostoucí úrovní prenatální lékařské péče roste počet donošených a porozených dětí s postižením.

Všichni společně dnes mají jeden zásadní problém: neví, co s nimi bude, až současní rodiče přestanou péči o své (nyní dospělé) děti zvládat. Stacionáře nejsou. Chráněné byty nejsou. A ústavy (v nichž by podle rodičů jejich potomci „okamžitě umřeli“, protože jsou zvyklí žít v běžné domácnosti a společnosti; ovšem i na ně se obrací, neboť nic jiného nezbývá) mají jednak omezené kapacity, jednak nejsou schopné začlenit a pracovat s lidmi, kteří celý dosavadní život strávili v domácnosti, individuálním programem přizpůsobeným svým schopnostem a možnostem rodiny.

Pro rodiče to představuje obrovský problém, s nímž se buď aktuálně potýkají (a vlastně nemají žádné východisko), nebo jej vnímají jako hrozbu v budoucnosti, která jim již nyní způsobuje starosti a komplikuje i tak nelehkou situaci.

---

¹⁵ Kolegova obava je v těchto souvislostech samozřejmě oprávněná. V jiném městě byla nedávno ukončena činnost občanské poradny, jelikož ji radnice odmítala finančně podporovat. Starosta města podle účastníků jednání argumentoval tím, že nebudou platit organizaci, která často poskytuje rady *proti* městskému úřadu.

¹⁶ Také proto se v oblasti sociálních služeb snaží usídlit činnosti, které s nimi mnoho společného nemají. Překousnou přitom organizační nesnáze, které to sociální práci působí. Viz. Vrbický, in Janebová, Smutek, 2008.

Snaží se hledat řešení a občas zaznamenají úspěch: tu či onde se podaří otevřít nový chráněný byt pro několik osob. Ten však nepomůže stovkám dalších, kteří jsou v podobné situaci¹⁷. Je přitom zajímavé, že ačkoli jsou takových rodin skutečně stovky a ačkoli nějaké jejich sdružení je téměř v každém větším městě, pokud se o téma nezajímáte, nemáte šanci se o něm dozvědět.

Lze individuálně porazit strukturální nedostatky?

Zúčastněné organizace sociální práce dosud nenapadlo podnítit rodiny, jejich spolky a další instituce ke společnému řešení společného problému. Je přitom tak snadné odbýt požadavek jedné organizace – ovšem kdyby jich přišlo deset dvacet najednou? Kdyby s sebou měly zástupkyně rodičů? Kdyby reprezentovaly ty stovky, spíše tisíce lidí? Dá se předpokládat, že by to výrazně zvýšilo šance na úspěšné řešení jejich požadavků¹⁸.

Organizování, vytváření společenství a spolupráce v řešení společenských problémů přináší klientkám také možnost sdílet zkušenosti a ujistit se, že v podobné situaci jsou i jiní lidé a že se s ní také více či méně úspěšně vyrovnávají¹⁹.

---

¹⁷ Z určitého pohledu působí dokonce škodlivě: takovéto malé úspěchy pomáhají zakrýt celkovou situaci a umlčet případné požadavky po dalších kapacitách pro ostatní potřebné.

¹⁸ Pro inspiraci uvádíme příběh z autobiografie jednoho bývalého sociálního pracovníka: [V chudé černošské čtvrti v centru Chicaga se zjistilo, že některé budovy obsahují azbest a úřady ho nechávají odstranit. Obyvatelům městských bytů ale nikdo nic neřekl a oni mají strach, že i v jejich bytech je azbest a ohrožuje zdraví jejich dětí. Komunitní pracovník jim po mnoha urgencích zajistil schůzku s ředitelem bytového úřadu.] „Rádi bychom mluvili s ředitelem,“ řekla Sadie. „Máte sjednanou schůzku?“ „Víš, že máme přijít,“ řekl jsem. „No, ale zrovna není ve své kanceláři.“ Sadie řekla: „Mohla byste prosím zkusit jeho zástupce?“ Recepční nás změřila ledovým pohledem. Konečně řekla: „Posaďte se.“ (...) Bernadette řekla: „Připadám si, jako bych tu čekala na nějakého prezidenta nebo něco takového.“ „Slyšíte to všichni?“ řekl jsem. „Postavili tyhle velké kanceláře tak, abyste se tu necítili dobře. Ale pamatujte si, že tohle je **veřejná** instituce. Lidé, co tu pracují, jsou vám odpovědní.“ (...) „Je mi líto, [jednat dnes s ředitelem] nebude možné. Pokud neodejdete, zavolám ostrahu.“ V tu chvíli se otevřeli výtahové dveře a vstoupilo několik televizních štábů a reportérů. „Je tohle ten protest proti azbestu?“ zeptal se mne jeden z nich. Ukázal jsem na Sadie: „Tohle je mluvčí.“ Televizní štáby začali chystat své kamery a reportéři zápisníky. (...) [Paní Broadnax, asistentka ředitele:] „Je mi líto, že tu ředitel není. Když mne budete následovat, jsem si jistá, že celou záležitost můžeme urovnat.“ „Je v městských bytech azbest?“ zavolal reportér. „Sejďte se ředitel s rodiči?“ „Jde nám o co nejlepší řešení pro naše nájemníky,“ křikla paní Broadnax přes rameno. Následovali jsme jí do velké místnosti, kde už sedělo několik nevrlych úředníků. Paní Broadnax poznamenala, jak roztomilé děti s sebou máme, a nabídla nám kávu a koblihy. „Nepotřebujeme koblihy,“ řekla Linda. „Potřebujeme odpovědi.“ (Obama, 2006:363)

¹⁹ „[Velká většina dotazovaných v průzkumu Harwood Institute for Public Innovation požadovala posun společenských hodnot směrem k rodině a komunitě.] Ovšem zároveň se domnívali, že tyto požadavky nejsou sdíleny ostatními, o nichž se domnívali, že jsou „velmi atomizovaní, sobečtí a nezodpovědní“. Ve výsledku se cítili velmi osamocení. Nicméně, uvádí výzkumná zpráva, když se lidé sešli v ohniskových skupinách, aby tyto otázky diskutovali, byli „překvapeni a nadšeni, když zjistili, že ostatní sdílí jejich názory“. Místo toho, aby nás starosti (...) sjednocovaly ve společném zájmu, prožíváme je jako čistě osobní a oddělují nás od ostatních.“ (Wilkinson, Pickett, 2009:4)

„Šedí partneři (Grey Panthers, seniorská organizace v USA) se spolčením vypořádali s otázkami osobních nejistot, společenské méněcennosti a finančního nedostatku. Tím, že jako staří lidé získali společný hlas, podkopali také stigma staršího věku jako okrajové a neproduktivní části života.“ (Dominelli, 2004:142)

SOCIÁLNÍ PRÁCE SE VĚNUJE INDIVIDUU A POMÍJÍ SPOLEČENSKÉ PODMÍNKY

Sociální práce se příliš zaměřuje na jednotlivce, jeho potřeby a schopnost sociálního fungování, a přitom pomíjí společenské podmínky, které život člověka ovlivňují²⁰. S takovým přístupem mnoho úspěchů nepořídí: domnívat se, že nezaměstnanost je projev výhradně osobní lenosti²¹, je jistě možné²². Musíme ale přehlížet jakékoli zprávy o optimalizaci nákladů pracovní síly přesunem výroby v rámci globálních korporací, hospodářských cyklech nebo finančních či jiných krizích. A zároveň přijmout hypotézu, že se lenost šíří rychleji než mexická chřipka: za oběť jí v poslední době padly desítky miliónů lidí²³.

Empatie nestačí

Sociální pracovnice, která vychází z předpokladu, že člověk si může za svůj osud zholat sám a že jeho spokojený život je pouze otázka schopnosti náležitě se adaptovat, má v kritických okamžicích velmi omezené možnosti intervence. „Samotná schopnost empatie nestačí k tomu, aby bylo potřebnému člověku pomoheno. Z klientčina pohledu představuje neschopnost vypořádat se se strukturálními problémy, které omezují klientčin osobní vývoj, zásadní selhání sociální práce. Bohužel, strukturální okolnosti klientských životů jsou v prostředí, kde převládá poskytovatelsko-zadavatelský režim a sociální práce založená na kompetencích, stále zanedbávány.“ (Dominelli, 2004:72)

Strukturální otázky nelze přehlížet, neboť mají zásadní vliv na životní úroveň a blaho lidí. Větší společenská nerovnost, uvádí Wilkinson a Pickett (2009), škodí naprosté většině společnosti, nejen jejím chudším členkám. Napříč celou populací je míra duševních poruch pětkrát vyšší v nejvíce nerovných společnostech, v porovnání

---

²⁰ „Jestliže se někdo ocitne v bídě vlastní lehkomyšlností neb nedbalostí, jestliže se někdo dopustí vraždy proto, že příroda sama jej odlišila a že nemůže jinak než být rušitelem právního a mravního řádu, není na těchto jevech nic sociálního. Situace však může být i jiná. Někdo se ocitne v bídě např. pro nezaměstnanost, ač by chtěl pracovat a hledá práci. Někdo se dostane na dráhu zločinnosti v důsledcích špatné výchovy, hospodářské tísně, politického svedení, náboženského fanatismu, třídní nenávisti. Pak ovšem determinanty těchto úchylných jevů jsou sociální. Tyto jevy jsou důsledkem vadného uspořádání sociálních poměrů, určitých poruch v sociálních zřízeních. (...) Individuum bez své viny nebo přes všechno své úsilí se stává jedincem sociálně nepřizpůsobivým.“ (Bláha, 1968:374)

²¹ Případně příliš štědrého sociálního systému – a tedy opět lenosti a příživnictví.

²² Je to i jednodušší, neboť při takovém pohledu na věc se nemusíme zabývat skutečnými příčinami, stačí pouze připravit dostatek rekvalifikačních a aktivizačních programů, jejichž dosti pravděpodobný neúspěch můžeme vždy svést na neschopnost zúčastněných.

²³ Podle OECD v důsledku současné hospodářské krize zanikne v prostoru tohoto spolku 25 mil. pracovních míst. Od konce roku 2007 do července 2008 zaniklo v zemích OECD 15 mil. pracovních míst. Míra nezaměstnanosti dosáhne průměrně 10 procent. (Týden.cz. 25 milionů pracovních míst. Bilance krize v OECD. 16. 9. 2009. [on-line: http://www.tyden.cz/rubriky/byznys/svet/25-milionu-pracovnich-mist-bilance-krize-v-oecd_139029.html], cit. 16. 10. 2009]

s těmi nejméně nerovnými. Podobně, ve více nerovných společnostech mají lidé pětkrát větší pravděpodobnost, že skončí ve vězení, šestkrát větší pravděpodobnost klinické obezity a vražednost je několikanásobně vyšší. Důvod, proč jsou tyto rozdíly tolik výrazné, je docela jednoduchý: důsledky nerovnosti se neomezují jen na ty nejméně za vodou. Dopadají na naprostou většinu populace.

Vše je otázka osobní snahy jednotlivce

Ve svém přehlížení strukturních podmínek a v důrazu na individuální schopnost společensky obstát je sociální práce zcela konformní se společenskými procesy současného světa. „Druhou zásadní změnou [společnosti] je deregulace a privatizace modernizačních úkolů a povinností. Úkol, který dříve stál před lidským rozumem jakožto kolektivní vlohou a schopností lidského rodu, se dnes roztránil, „individualizoval“; zůstal na snaživosti a vitalitě jednotlivce, který jej musí řešit jen díky svým vlastním zdrojům. Ačkoli idea zdokonalení (modernizace současného stavu) prostřednictvím zákonodárných aktivit společnosti ještě není zcela opuštěna, důraz se rozhodně posunul na seburčení jedince. Tato osudová odchylka se odráží v posunu etického/politického diskurzu od „spravedlivé společnosti“ k „lidským právům“, tj. k právu jednotlivce lišit se od ostatních a vybírat si podle své vlastní vůle svůj osobní model štěstí a správný životní styl. Namísto velkých peněz z vládních pokladen jsou ve hře pouze drobné z „peněženek daňových poplatníků.“ (Bauman, 2004:126)

INDIVIDUÁLNÍ POTŘEBY JAKO FETIŠ SOCIÁLNÍ PRÁCE

Příkladem přístupu omezeného na osobní potřeby člověka je sociální práce ukotvená v českém zákonu o sociálních službách. Pro ni je osobní potřeba (převedená na jednotlivou praktickou dovednost) základem veškerého uvažování a posuzování. Společenské podmínky zde nehrají žádnou roli, jako by člověk žil ve vzduchoprázdnu (či ideálním, bezchybném světě), kde jediné potíže jsou způsobeny jeho osobní deficiencí; ta je ovšem snadno kompenzována agentem sociální práce, který podá, umyje, oblékne.

Kdyby mohlo komunitní plánování něco změnit, dávno by je zakázali

Projevem tohoto uvažování je také komunitní plánování sociálních služeb (se svým fetišem zjišťování potřeb). Principy komunitní práce (společné hledání problémů a jejich řešení za současné emancipace komunity²⁴) zde byly proměněny ve vlastní karikaturu: společně se scházíme, abychom si popovídali o *individuálních* potřebách

---

²⁴ Viz. Hartl, 1997.

(nejčastěji reprezentovaných vlastními zájmy jednotlivých účastníků), o tom, jak by se daly krásně řešit, a o důvodech, proč je jejich řešení nemožné. „Velmi se mluví o konzultacích s uživateli a naslouchání jejich potřebám. Často se jim ale oznámí, že služba může být poskytnuta pouze za určitých podmínek. Možnost volby jim je teoreticky nabídnuta, a pak odebrána.“ (Dominelli a Khan, in Dominelli, 2004:32)

Čím více je zřejmé, že komunitní plánování žádné významné výsledky a změny uspořádání v nabídce sociální pomoci nepřináší, tím více se šíří a stává se běžnou součástí života sociálních pracovníků a poskytovatelů sociálních služeb. Máme si kde o svých individuálních osudech a potřebách povídat – a jsme přitom zcela neškodní.

SOCIÁLNÍ PRÁCE NEMLUVÍ O SOCIÁLNÍCH PROBLÉMECH

Sociální práce je mlčenlivá profese: neuslyšíte o ní, jak je rok dlouhý. Mohlo by to být i jedno, kdyby to neškodilo jejím klientkám. Kdo jiný než sociální práce má do veřejného prostoru přinášet příběhy a zkušenosti ohrožených skupin obyvatel, narušovat diskurzivní homogenitu *neprřízřusobivých a příživníků* a veřejně bojovat za právo každého člověka být slyšen?²⁵

O společenských problémech (ať to je nerovnost v přístupu k pečovatelské službě nebo nedostatek služeb pro lidi s postižením) je potřeba mluvit nahlas, neboť „jevy, které nejsou pojmenovány, zůstávají neviditelné a okrajové.“ (Foucault, in Dominelli, 2004:43)

„Sociální pracovníce zastávají významnou roli v ustavení alternativních diskurzů vycházejících z údajů o životě klientek. Mohou přitom používat média, aby je zpopularizovaly. (...) Vytvoření nových diskurzů může zajistit, že klientky budou vnímány jako skuteční lidé, kteří mají svou úlohu a podíl ve společnosti a v tom, co se s ní děje.“ (Dominelli, 2004:38)

SOCIÁLNÍ PRÁCE JE SYSTÉMOVĚ IZOLOVANÁ A PARALYZOVANÁ

Veřejné instituce, které výkon sociální práce financují, přichází stále s novými požadavky na dokumentování jejího výkonu²⁶. Organizace sociální práce proti této tendenci po straně protestují, ovšem v praxi se jí (vědomy si své závislosti na státu) bez odporu podrobují a stále větší díl své energie věnují byrokraticko-

---

²⁵ Viz. Šveřepa, 2008; Šveřepa, 2005.

²⁶ Není daleko doba, kdy se sociální pracovníce nebude moci podívat na klientku, aniž k tomu má předem vypracovaný manuál (v souladu s ministerskou metodikou a příklady dobré praxe v dalších zařízeních), aniž je to dopředu písemně naplánováno (včetně očekávaného přínosu pro osobní klientčin rozvoj) a aniž má povinnost o onom pohledu zpracovat zprávu o třech kopiích. Složitý oběh těchto dokumentů je v organizaci pochopitelně řízen manažerem kvality či oběhu dokumentů (obě pojmenování bývají volně zaměnitelná).

administrativním úkonům²⁷. Pro práci s klientkami a v jejich prospěch mají stále méně času.

Finanční podpora tak akorát: ani neumoří, ani nepovzbudí

Většina organizací sociální práce nebo sociálních služeb je státem financována pouze v takové míře, která bravurně balancuje na hraně jejich zániku²⁸. Podpora není tak nízká, aby přiměla organizaci zavřít krám (výraznou roli sehrává „sociální cítění“ vůči klientkám), ani tolik vysoká, aby zajistila její pohodlnou existenci a umožnila soustředit se na klientskou práci²⁹.

Tato veřejná politika vede rovněž k tomu, že se organizace zajišťující sociální práci navzájem vnímají jako konkurence: každých sto tisíc dotací té či oné organizaci je bedlivě sledováno a porovnáváno s dotací naší. „Konkurenty hýbe touha upřít svým skutečným či potenciálním rivalům možnost užívat zdrojů, jež mají pod kontrolou nebo na jejichž ovládnutí si činí naděje či o něm sní. Věci, o které tito rivalové soupeří, jsou považovány za vzácné – má se za to, že jich není dost pro všechny a že někteří soupeři budou nuceni spokojit se s množstvím menším, než jaké by si přáli vlastnit. Esenciální součástí ideje konkurence a základním předpokladem konkurenčního jednání je, že některé touhy budou nutně frustrovány a vztahy mezi vítězi a poraženými se musí neustále vyznačovat vzájemnou nevolí či nepřátelstvím.“ (Bauman, 2000:131)

Organizace sociální práce nemohou spolupracovat

Oba projevy této veřejné politiky představují zásadní překážku spolupráce jednotlivých organizací sociální práce. Jsou natolik paralyzovány a izolovány, že jim ani nepřijde na mysl spojit síly v boji za práva klientek či za výhody pro sebe. Stát zde důsledně uplatňuje starou radu všem vládcům: rozděľ a panuj³⁰.

Jelikož se organizace sociální práce vzájemně vnímají jako konkurence a tedy se nemohou spolehnout na oborovou solidaritu, která by zajistila oporu ve sporech se státem či jinými institucemi, stojí vždy zcela osamocené³¹, pouze se svou odvahou a

---

²⁷ Podrobněji kupř. Dominelli, 2004; Harris, 2002.

²⁸ Existují pečlivě ošetřované výjimky, které ostatním slouží jako příklad (a zároveň výtka), že kdyby se více snažily, mohly se mít také tak dobře.

²⁹ Srov. poznámka č. 14.

³⁰ Místo reflexe tohoto stavu, jeho dopadů a příp. návrhu možných řešení, věnuje se významný proud současné české teorie sociální práce (Musil, 2008 a další) jeho utvrzování: zdůrazňuje údajně nepřekonatelné rozdíly mezi různými přístupy k sociální práci a argumentuje, proč je trans-oborová spolupráce nemožná.

³¹ „Modernizační impulz ve všech svých podobách představuje nutkavou kritiku skutečnosti. Privatizace tohoto podnětu znamená nutkavou *sebekritiku*: pokud je člověk *de iure* individuem, pak neexistuje nikdo, koho by mohl obviňovat za svou vlastní bídu, nemůže hledat příčiny svých porážek nikde jinde než ve své vlastní

schopností se bránit. O to spíše podléhají obavám spojeným s úvahami o případném odporu vůči veřejné politice: pokud se ozveme, přijdeme o dotace a zanikneme – klientky ztratí službu a my práci³².

SOCIÁLNÍ PRACOVNICE NEJSOU VYBAVENY PRO AKTIVNÍ OBHAJOBU A PROSAZOVÁNÍ PRÁV KLIENTEK

„Měly bychom se [jako sociální pracovnice] ptát, z jakých důvodů a s jakým účelem jsou navrhovány změny sociálních zákonů. Měly bychom přemýšlet o dopadech, jež budou mít jak na klientky sociální práce, tak na sociální práci samotnou. Měly bychom do debaty o připravovaných změnách vstupovat a vnášet do ní pohledy a informace specifické pro sociální práci.“ (Šveřepa, in Janebová, Kappl, Smutek, 2008)

Abychom toho byli schopni, potřebujeme být vybaveni náležitými znalostmi a dovednostmi. To platí také pro samotné praktické vykonávání činností spojených s obhajobou a prosazováním práv klientů.

Zatímco např. americké standardy sociální práce se přípravě pro obhajobu práv a prosazování společenské spravedlnosti věnují dosti výrazně³³, v českých se o tomto tématu téměř nedočteme³⁴. Zatímco schopnost vést spisovou dokumentaci je mezi

---

nedbalosti a nemohoucnosti, přičemž možnost nápravy nevězí nikde jinde než ve stále tvrdší a tvrdší práci.“ (Bauman, 2004:127)

³² „Dnešní nátlak má formy jemnější a vybranější (...) – hlavní váha je přenesena do oblasti *nátlaku existenčního*. Což ovšem na podstatě věci mnoho nemění: je známo, že nikdy nezáleží tolik na absolutní hodnotě ohrožení, jako na jeho hodnotě relativní; spíš než o to, co člověk objektivně pocítí, běží o to, jaký to má pro něj – na horizontu světa, v němž žije, s jeho hierarchií hodnot – subjektivní význam. Čili: bojí-li se dnešní člověk například, že ztratí možnost práce ve svém oboru, může být tento strach stejně silný a může ho vést k týmž činům, jako když v jiných historických podmínkách mu hrozila konfiskace majetku. Metoda existenčního nátlaku je přitom dokonce v jistém smyslu univerzálnější: není totiž u nás občana, který by nemohl být existenčně postižen; každý má co ztratit, a každý má tudíž důvod ke strachu.“ (Havel, 1990:22)

³³ „EP 2.1.5 Prosazovat lidská práva a společenskou a hospodářskou spravedlnost: (...) Sociální pracovníci znají globální souvislosti útisku a znají teorie spravedlnosti a strategie prosazování lidských a občanských práv. (...) Sociální pracovníci: znají formy a způsoby útisku a diskriminace; prosazují lidská práva a společenskou a hospodářskou spravedlnost; podílí se na činnostech, které zlepšují společenskou a hospodářskou spravedlnost.“

EP 2.1.8 Podílet se na politické praxi za účelem zlepšení společenských a hospodářských podmínek a poskytování účinných služeb sociální práce. „Sociální pracovníci vědí, že politická praxe ovlivňuje úroveň poskytovaných sociálních služeb, a aktivně se účastní politické praxe. (...) Sociální pracovníci: analyzují, formulují a prosazují politiky, které zlepšují společenské podmínky; spolupracují s kolegy a klienty pro dosažení účinné politické akce.“ (*Educational Policy and Accreditation Standards*, Council on Social Work Education)

³⁴ „5. Obecně řečeno, absolventi škol sociální práce by měli mít takové teoretické znalosti z psychologie, sociologie, práva, sociální politiky, sociální filosofie, teorie řízení a výzkumné metodologie, takové komunikační a psychosociálně terapeutické dovednosti, takové organizační schopnosti a takový profesionální přehled o sociální problematice, aby byli způsobilí k výkonu individuální nebo skupinové klientské práce, aby po dvouleté praxi byli schopni manažerské činnosti přinejmenším na střední úrovni vedení, aby ve svém regionu dokázali provádět komunitní sociální práci (ovlivňovat sociální politiku) a aby se mohli věnovat

klíčovými dovednostmi v oblasti metod české sociální práce uvedena hned dvakrát, např. komunitní práce (která je v českém kontextu k našemu tématu asi nejbližší) si vysloužila pouze jednu heslovitou zmínku bez dalších souvislostí.

Je třeba, aby se součástí profesní přípravy sociálních pracovníků stala taková témata, jako příprava a pořádání veřejných akcí, komunikace s veřejností a s médii nebo také politické uspořádání státu a mechanismy moci.

ZÁVĚR

Ukázali jsme si několik příkladů, kdy sociální práce selhává ve své základní úloze a nebojuje za práva klientek a proti společenské nespravedlnosti. Ukázali jsme si také některé příčiny tohoto stavu.

Klíčová je zde otázka, kterou před pár týdny položila v New Yorku na konferenci RISE sociální pracovnice Marie Romeo: „Je naší úlohou, jako sociálních pracovníků a poskytovatelů sociálních služeb, spolupracovat pro odstranění zdrojů útisku, nebo pouze ošetřovat jeho důsledky?“ (2009:8)

Moji odpověď znáte. Jaká je vaše?

Poděkování

Za praktické příklady a podnětné diskuze, jimiž je tato přednáška inspirována, děkuji účastnicím a účastníkům pracovních skupin, kteří se podílí na tvorbě strategie sociálních služeb v Královéhradeckém kraji. Více informací o pracovních skupinách, včetně podrobností a souvislostí k použitým příkladům, lze nalézt na webové adrese www.socialniprojekty.cz.

POUŽITÁ LITERATURA

BAUMAN, Zygmunt. *Individualizovaná společnost*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 2004. 296 s. ISBN 80-204-1195-X

BAUMAN, Zygmunt. *Myslet sociologicky*. 2. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 2000. 249 s. ISBN 80-85850-90-7

BLÁHA, Inocenc Arnošt. *Sociologie*. 1. vyd. Praha : Academia, 1968. 440 s.

Definition of Social Work. International Federation of Social Workers : Montréal, 2000. [on-line: <http://www.ifsw.org/en/p38000208.html>, cit. 12. 10. 2009] [česky on-line: <http://socialnirevue.cz/item/definice-socialni-prace>]

DOMINELLI, Lena. *Social Work. Theory and Practice for a Changing Profession*. 1st ed. Cambridge : Polity Press, 2004. 307 pages. ISBN 0-7456-2383-2

DUBOIS, Brenda; MILEY, Karla Krogsrud. *Social work. An empowering profession*. 3rd ed. Needham Heights : Allyn and Bacon, 1999. 535 pages. ISBN 0-205-27705-5.

Educational Policy and Accreditation Standards. Council on Social Work Education, 2008. [on-line: <http://www.cswe.org/NR/rdonlyres/2A81732E-1776-4175-AC42-65974E96BE66/o/2008EducationalPolicyandAccreditationStandards.pdf>, cit. 15. 10. 2009]

Etický kodex sociálních pracovníků České republiky. Společnost sociálních pracovníků České republiky, 2006. [on-line: <http://sspcr.unas.cz/?q=node/13>, cit. 12. 10. 2009]

GRUSS, Peter (ed.). *Perspektivy stárnutí*. 1. vyd. Praha : Portál, 2009. 224 s. ISBN 978-80-7367-605-6

HARRIS, John. *The Social Work Business*. 1st ed. Oxon : Routledge, 2002. 240 pgs. ISBN 0-415-22448-8

HARTL, Pavel. *Komunita občanská a komunita terapeutická*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 1997. 221 s. ISBN 80-85850-45-1

HAVEL, Václav. Dopis Gustávu Husákovi (1975). in *O lidskou identitu*. 3. vyd. Praha : Romluvy, 1990. 397 s. ISBN 0 946352 04 6

HEPWORTH, Dean H., ROONEY, Ronald H., ROONEY, Glenda Dewberry, STROM-GOTTFRIED, Kimberly, LARSEN, Jo Ann. *Direct Social Work Practice: Theory and Skills*. 8th ed. Belmont : Cengage Learning, 2009. 654 pgs. ISBN 978-0-495-60167-8

CHYTIL, Oldřich. Důsledky modernizace pro sociální práci. in *Sociální práce / Sociálna práca*, 2007, číslo 4.

KELLER, Jan. *Soumrak sociálního státu*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 2005. 160 s. ISBN 80-86429-41-5

MASARYK, Tomáš Garrigue. *Ideály humanitní. Problém malého národa. Demokraticismus v politice*. 1. vyd. Praha: Melantrich, 1968. 127 s.

MATOUŠEK, Oldřich a kol. *Základy sociální práce*. 1 vyd. Praha : Portál, 2001. 312 s. ISBN 80-7178-473-7

Minimální standard vzdělávání v sociální práci. Asociace vzdělavatelů v sociální práci. [on-line: <http://www.asvsp.org/standardy.php>, cit. 15. 10. 2009]

MUSIL, Libor. Různorodost pojetí, nejasná nabídka a kontrola výkonu "sociální práce". *Sociální práce / Sociálna práca*, 2008, číslo 2, s. 60-79.

ROMEO, Marie. *RISE. Social Work in an Era of Change. Keynote Speech*. RISE : New York, 2009. [on-line: <http://swconference.files.wordpress.com/2009/09/rise-keynote-2009.doc>, 7. 10. 2009]

OBAMA, Barack. *Dreams from my father: a story of race and inheritance*. New York : Random House Large Print, 2006. p. 691. ISBN 978-0-7393-2819-4

PIERSON, John, THOMAS, Martin. *Collins Dictionary of Social Work*. 2nd ed. Glasgow : HarperCollins Publishers, 2002. 527 pages. ISBN 0-00-714396-6

ŠVEŘEPA, Milan. Sociální práce a média. in *Sociální práce / Sociálna práca*, číslo 4/2005

ŠVEŘEPA, M. Reforma sociálního systému v kontextu pomoci a kontroly. in JANEBOVÁ, R., KAPPL, M., SMUTEK, M., eds. *Sociální práce mezi pomocí a kontrolou*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2008. s. 240. [on-line: <http://socialnirevue.cz/item/reforma-socialniho-systemu-v-kontextu-pomoci-a-kontroly>]

VRBICKÝ, Jan. Vznik sociální služby jako výsledek dialogu odborníků. in JANEBOVÁ, R., SMUTEK, M. (eds.). *Posuzování životní situace v sociální práci. Sborník z konference V. Hradecké dny sociální práce*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2008. s. 128. [on-line: http://www.kspsp.info/cinnost/edice/sbornik_posuzovani_zivotnich_situaci.pdf, cit. 15. 10. 2009]

WILKINSON, Richard. PICKETT, Kate. *The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better*. 1st ed. London : Penguin Books, 2009. 331 pgs. ISBN 978-1-846-14039-6